

AKADEMİK FIRUDİN KÖÇƏRLİNİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏ TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ FƏLSƏFİ MƏSƏLƏLƏR

Faiq Ələkbərli

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Türk xalqlarının fəlsəfəsi tarixi və
müasir fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri, **Azərbaycan**

faikalekperov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Xülasə. Məqalədə akademik Firudin Qasım oğlu Köçərlinin (1920-2005) Azərbaycan xalqının ictimai fikrində və fəlsəfə tarixində rolu və yeri araşdırılmışdır. Müəllif burada akademik Firudin Köçərliyə Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi yaradıcılığında böyük rol oynamış Mirzə Fətəli Axundzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nəmanzadə və başqa mütəfəkkirlərimiz haqqında apardığı irsi araşdırmaların geniş təhlilini vermişdir. Məsələn, akad. F.Q.Köçərliyə görə, fəlsəfə və ictimai fikrimizin M.F.Axundzadənin adı ilə bağlı olan maarifçilik mərhələsi Azərbaycan xalqının təşəkkül prosesi ilə eyni dövrə təsadüf edir. M.F.Axundzadə Azərbaycanın milli ideologiyasının təməl prinsiplərinin ilk rüşeymlərinin yaranmasında, azadlıqsevər, açıqfikirli mütəfəkkirlərimizin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Eyni zamanda, akademik Nəriman Nərimanovun dünyagörüşünü hərtərəfli araşdıraraq onun milliyyət, islamıyyət, sosial-demokratiya məsələləri barədə fikirlərini tədqiq etmişdir. Həmçinin F.Köçərlinin əsərlərində sosializm quruculuğunun aktual problemlərinin tədqiqi və dinin tənqidi də mühüm yer tutmuşdur. Sosializm quruculuğunun aktual problemləri istiqamətdə o, yeni insanın təşəkkülü, zəhmətkeşlərin ateizm, beynəlmiləçilik tərbiyəsi problemlərinə dair bir sıra kitablar, çoxlu məqalələr yazmışdır. Eyni zamanda, onun ictimai-fəlsəfi görüşlərində din problemi və onun həlli yolları da mühüm yer tutmuşdur. Sovet ideologiyasından çıxış edən akademik hesab etmişdir ki, bütün dinlər, o cümlədən İslam dini cəmiyyətlərin həyatında ziddiyyətli rol oynamışdır.

Məqsəd – akademik Firudin Köçərlinin Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi ilə bağlı yaradıcılığını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Elmi yenilik – Sovetlər Birliyi dövründə formalaşmış milli fəlsəfi fikri tariximizlə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması.

Açar sözlər: Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi, M.F.Axundzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Ö.F.Nəmanzadə, ateizm, İslam dini

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ В ТВОРЧЕСТВЕ АКАДЕМИКА ФИРУДИНА КОЧАРЛИ

Фаиг Алекперли

Резюме. В статье рассматривается место академика Фирудина Гасым оглы Кочарлы (1920-2005) в истории философии и в общественном мнении азербайджанского народа. Автор отмечает, что в создании истории философии азербайджанского народа академик исследовал наследие Мирзы Фатали Ахундзаде, Узеира Гаджибеяли, Нариман Нариманова, Омар Фаига Нəманзаде. По мнению академика Ф.Г.Кочерли, просветительский этап нашей философии и общественного мнения связан с именем М.Ф.Ахундзаде, который совпадает с процессом формирования национальной идеологии Азербайджана и азербайджанского народа, а вопросы

национальности, ислама и социал-демократии прослеживаются в элементах мировоззрения Н. Нариманова. В работах Ф.Г. Кочерли важное место заняли исследования актуальных проблем социализма и критика религии. Академик, считал, что все религии, в том числе и ислам, играют противоречивую роль в жизни общества, а в контексте современных проблем строительства социализма – это создание нового человека.

Цель: проанализировать труд академика Фирудина Кочарли, связанный с историей философии азербайджанского народа.

Методология: сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования: поиски примирения между отечественной философской историей, сложившейся в период Советского Союза, и общественно-политическими и идеологическими запросами современной эпохи.

Ключевые слова: философия истории азербайджанского народа, М.Ф. Ахундзаде, Узеир Гаджибейли, Нариман Нариманов, О.Ф. Неманзаде, атеизм, Ислам

RESEARCH AND PHILOSOPHICAL ISSUES OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN PHILOSOPHY IN THE WORKS OF ACADEMICIAN FIRUDIN BEY KOCHARLI

Faig Alakbarli

Abstract. The article investigates the place of Academician Firudin Gasim oglu Kocharli (1920-2005) in the public opinion of the Azerbaijani people and in the history of philosophy. The author shows here that the academician researched the heritage of Mirza Fatali Akhundzade, Uzeyir Hajibeyli, Nariman Narimanov, Omar Faig Nemanzade and other thinkers in the works of the history of philosophy of the Azerbaijani people. For example, According to Academician F.G. Kocharli, the enlightenment stage of our philosophy and public opinion, which is connected with the name of M.F. Akhundzadeh, coincides with the formation process of the Azerbaijani people. M.F. Akhundzadeh played an exceptional role in the formation of the first embryos of the basic principles of the national ideology of Azerbaijan, and in the formation of our freedom-loving, open-minded thinkers. At the same time, the academician carefully studied the worldview of N. Narimanova, in which the issues of nationality, Islam and social democracy were studied. An important place in F.Kocharli's work was the study of actual problems of socialism and criticism of religion. The academician, coming from Soviet ideology, believed that all religions, including Islam, play a contradictory role in the life of society, and in the context of modern problems of building socialism, this is the creation of a new person.

Purpose - To analyze academician Firudin Kocharli's work related to the history of philosophy of the Azerbaijani people.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study - Searching for reconciliations between our national philosophical history formed during the Soviet Union and the socio-political and ideological demands of the contemporary era

Keywords: Philosophy history of the Azerbaijani people, M.F. Akhundzadeh, Uzeyir Hajibeyli, Nariman Narimanov, O.F. Nemanzadeh, Atheism, Islam.

Giriş/Introduction

Quzey Azərbaycanın Gədəbəy rayonunun İsalı kəndində müəllim ailəsində anadan olan akademik Firudin Qasım oğlu Köçərli (1920-2005) yeddiillik kənd məktəbini bitirdikdən sonra Gəncə şəhərində pedaqoji texnikumda təhsilini davam etdirmişdir. 1939-1945-ci illər ərzində vaxtilə təhsil aldığı İsalı kənd məktəbində müəllim işləyən F.Q.Köçərli 1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (ADU) tarix fakültəsi nəzdində açılmış fəlsəfə şöbəsinə daxil olub. Daha sonra M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti fəlsəfə fakültəsinin aspiranturasında oxuyan F.Q.Köçərli 1954-cü ilin martında “Azərbaycan xalqının sosialist mədəniyyətinin təşəkkülü” mövzusunda

namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1958-ci ilə qədər ADU-nun Fəlsəfə kafedrasında baş müəllim və dosent vəzifəsində işləmişdir [3, s.16-17].

1958-ci ilin martından etibarən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının fəlsəfə bölməsində əvvəlcə şöbə müdiri, sonra isə bölmənin rəhbəri vəzifəsində çalışıb. O, 1966-cı ildə “Azərbaycanda inqilabi demokratik fikir və Nəriman Nərimanov” doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Akademik 1968-ci ildə Fəlsəfə İnstitutu bərpa edildikdən sonra onun ilk direktoru təyin olunmuş, 1984-cü ilə qədər də bu vəzifəni daşımışdır. Eyni zamanda, 1973-cü ildə yaradılmış Azərbaycan Fəlsəfə Cəmiyyətinin ilk rəhbəri olmuşdur. F.Q.Köçərlinin təşəbbüsü ilə Zaqafqaziya respublikalarının fəlsəfə institutları 70-ci illərdə 6 böyük elmi sessiya keçirmiş, 6 adda kitab nəşr etdirmişdir. Fəlsəfə elminin inkişafındakı xidmətləri nəzərə alınaraq o, 1968-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına müxbir üzv, 1976-cı ildə isə həqiqi üzv seçilmişdir [1, s.67].

F.Q.Köçərli 1984-2005-ci illərdə də əsasən, AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda çalışmış onlarla elmlər namizədi, elmlər doktorlarının yetişdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Yeri gəlmişkən, bu məqalənin müəllifi akademik Firudin Qasım oğlu Köçərli 2001-2004-cü illərdə AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aspirantı olarkən yaxından tanımışdır. Həmin illərdə “XX əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində M.Ə.Rəsulzadənin yeri və rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası (indiki adıyla fəlsəfə doktorluğu) üzərində işləyərkən elmi rəhbərim akademik F.Q.Köçərli olmuş, işlə bağlı tövsiyələrini heç bir zaman məndən əsirgəməmişdir. Ümumiyyətlə, akademik çox şad idi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşqanı, milli ideoloq, böyük filosof-mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fəlsəfi və ictimai-siyasi irsi ilə bağlı ilk dəfə olaraq fəlsəfə, fəlsəfə tarixi sahəsində belə bir namizədlik dissertasiyası mövzusu seçmişəm. Məhz akademik F.Q.Köçərlinin, eyni zamanda tanınmış alim, fəlsəfə elmləri doktoru, professor İzzət Rüstəmovun (Firudin müəllimin səhhəti ilə bağlı olaraq İzzət Rüstəmov ikinci elmi rəhbərim təyin olunmuşdu) elmi rəhbərlikləri altında da, namizədlik dissertasiyasını vaxtında müdafiə edərək (25 mart 2005-ci il) fəlsəfə elmləri namizədi (fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru) elmi dərəcəsi aldım. Mənim üzərimdə olan bütün əməklərinə görə Firudin müəllimə Ulu Tanrıdan rəhmət diləyir, İzzət müəllimə isə uzun ömür və cənsağlığı arzu edirəm.

Akademik 2005-ci ildə dünyasını dəyişsə də, onu sevənlərin qəlblərində əbədi yaşamaqdadır.

F.Q.Köçərlinin başlıca əsərləri aşağıdakılardır: “M.F.Axundovun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri” (1961), “Din və onun mənşəyi” (1964), “N.Nərimanov. Həyatı, fəaliyyəti və dünyagörüşü” (1965), “Ü.Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri” (1965), “Yetkin sosializm cəmiyyətində mənəvi tərbiyə məsələləri” (1979), “Ateizm tərbiyəsinin bəzi aktual məsələləri” (1973), “Marksizm-leninizm və Azərbaycanda demokratik ictimai fikir” (1976), “Molla Nəsrəddinçi” Ömər Faiq” (1995), “Mirzə Fətəli Axundovun dünyagörüşü” (1999) və b.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan xalqının fəlsəfə və ictimai fikir tarixinin tədqiqi

F.Q.Köçərlinin elmi-fəlsəfi fəaliyyətində bir neçə tədqiqat sahəsi mühüm yer tutub ki, bunlardan ən əsası və birincisi, Azərbaycan xalqının fəlsəfə və ictimai fikir tarixinin tədqiqi olmuşdur. Akademik Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi yaradıcılığında M.F.Axundzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Ö.F.Nəmanzadə, H.Hüseynov, C.Məmmədquluzadə və başqa mütəfəkkirlərimizin irsini araşdırıb.

Akademik Firudin Köçərli XIX əsr Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi irsinə iki dəfə: 1) Sovetlər Birliyi dövründə, 2) Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən (1991) sonra müraciət etmişdir. Belə ki, F.Q.Köçərli Sovetlər Birliyi dövründə Mirzə Fətəli Axundzadənin dünyagörüşü ilə bağlı bir sıra əsərlər yazmış (“M.F.Axundovun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri” (1961) və b.), Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən (1991) sonra həmin əsərlər üzərində təkmilləşdirmə işləri apararaq “M.F.Axundovun dünyagörüşü” monoqrafiyasını (1999) nəşr etdirmişdir.

Məlum olduğu kimi, Sovet dövründə Azərbaycan elmində, o cümlədən fəlsəfə tarixi sahəsində ən çox tədqiqat obyektinə cəlb edilənlərin başında tanınmış mütəfəkkir-filosof Mirzə Fətəli Axundov dayanmışdır. Şübhəsiz, akademik F.Q.Köçərli də fəlsəfə sahəsində çalışan bir tədqiqatçı kimi, Axundovşünaslıqda öz sözünü deməli idi. Bu baxımdan onun Sovetlər Birliyi dövründə qələmə aldığı

“M.F.Axundovun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri” əsərində əsas diqqət M.F.Axundzadənin yaşadığı radikal dini mühitdə necə materialist filosof ola bilməsinə, bunun səbəblərinə yönəlmişdir.

Ümumiyyətlə, F.Q.Köçərli hesab edir ki, Axundov əvvəlcə maarifçi demokrat olmuş, daha sonra isə mötədil maarifçilikdən uzaqlaşaraq inqilabçı demokrat əqidəsi ilə tanınmışdır. Akademikin fikrincə, M.F. Axundovun belə bir yol izləməsində onun mütləqiyyət quruluşuna, despotizmə, zülmə, ədalətsizliyə nifrəti mühüm rol oynamış, bunun nəticəsi olaraq da konstitusiyalı parlament üsuli-idarəsini bəyənib, insanların hüquq bərabərliyini və şəxsiyyət azadlığını müdafiə etmişdir. Xüsusilə də, M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində “inqilab” anlayışının sosial-fəlsəfi mənasını açmağa çalışaraq, öz idealının həyata keçirilməsində elmə, maarifə böyük ümid bəsləmişdir. Bu baxımdan bir sıra hallarda o, ictimai tərəqqini elmin, maarifçiliyin inkişafı ilə eyniləşdirərək belə güman etmişdir ki, cəmiyyətdəki bərabərsizliyə, zülmə, istismara, haqsızlıqlara son qoymaq üçün xalqın şüurunu inkişaf etdirməkdən başlamaq lazımdır. Köçərli yazırdı: “İstibdad quruluşunu, feodal üsul-idarəsini demokratik, ədalətli quruluşla əvəz etmək, xalqa azadlıq, tərəqqi və səadətənin yolunu göstərmək M.F.Axundovun başlıca siyasi ideali olmuşdur. Yazıçı bu idealın parlaq təcəssümü olan “Kəmalüddövlə məktubları”nda İranın odövrkü üsul-idarəsinin təmsalında, ümumiyyətlə, hər cür feodal-istibdad quruluşunu amansızcasına tənqid etmiş, istibdad üsulunun dəhşətli mənzərələrini bütün çılpalığı ilə göstərmiş və bununla da həmin quruluşun dəyişdirilməsi zəruriyyətini əsaslandırmışdır. “Kəmalüddövlə məktubları”nı istibdad quruluşunun əsl “ittiham aktı” adlandırmaq olar. Əsərdə despot şahların qəddarlığı və özbaşınalığı, saray əyanlarının ikiüzlülük, yaltaqlıq və rüşvətxorluğu, mütləqiyyət üsul-idarəsinin xalqın başına gətirdiyi müsibətlər kəskin tənqid edilir” [6, s.7-8].

Axundovun ictimai-siyasi idealını gerçək bir ideal kimi dəyərləndirən akademik hesab edirdi ki, bu kimi düşüncələrin, o cümlədən dövrün mürəkkəb, ziddiyyətli problemləri, dogma xalqının ən ümdə arzu və istəkləri, sosial-siyasi, mədəni-mənəvi tələbatları fonunda Axundov fəlsəfənin rolunu görüb, burada da doğru olaraq məhz idealizm deyil, materializm cəbhəsini seçmişdir: “Mübariz materialist olan Axundov fəlsəfəyə xalqı cəhalət və zülm pəncəsindən azad etməyin, ictimai tərəqqi və ədalətli quruluş uğrunda mübarizənin mühüm vasitəsi kimi baxırdı. O göstərirdi ki, fəlsəfənin tədqiqat obyektini xariqələdə qüvvələr, möcüzələr deyil, təbiət və onun qanunauyğunluğudur. M.F.Axundov fəlsəfə xatirinə filosof deyildi; o, qəti surətdə inanırdı ki, Şərq xalqlarını uzunəsrlilik cəhalət yuxusundan oyatma və istibdad zülmündən azad etmək işində fəlsəfə, özü də materialist fəlsəfə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şüuru, ruhu ilkin, təbiəti, varlığı ikinci hesab edən ilahiyyətçilərin, idealistlərin əksinə olaraq, o göstərirdi ki, təbiət, varlıq heç bir xarici qüvvə tərəfindən yaradılmamışdır və heç bir ilahi qüvvədən, ruhdan asılı deyildir. Obyektiv surətdə mövcud olan aləm öz qanunları ilə idarə olunur, onun nə sonu, nə də əvvəli var, o, əbədi və sonsuzdur” [6, s.13-14].

Akademikə görə, Axundov idealizmə qarşı, xüsusilə də müxtəlif “libas geyindirilmiş” dini-fəlsəfi təriqətlərə qarşı amansız mübarizə apararaq materializmin başlıca müddəalarını inandırıcı bir şəkildə əsaslandırmışdır: “Allahı kainatın yaradıcısı hesab edən və materiyanın yoxluqdan əmələ gəldiyini iddia edən şeyxilər məzhəbini, habelə babilərin mistik-fəlsəfi baxışlarını ifşa edərək, böyük mütəfəkkir göstərirdi ki, yoxluqdan materiya əmələ gələ bilməz və həmçinin materiya yoxluğa, heçə çevrilə bilməz. Materiyanın yoxluqdan əmələ gəldiyini iddia etmək tamamilə cəfəngiyyətdir. Materiya daima hərəkət edir, dəyişir, bir haldan digər hala keçir, lakin o heçə çevrilmir” [6, s.14].

Qeyd edək ki, F.Q.Köçərli müstəqilliyimizin bərpaşısından sonra yazdığı “M.F.Axundovun dünyagörüşü” kitabında Axundzadəni yalnız inqilabçı-demokrat deyil, həmçinin milli demokrat adlandırıb, onun milli demokratiya uğrunda mübarizə aparmasından da bəhs etmişdir. Köçərli yazır: “Axundov milli ədəbiyyatı dövrün qabaqcıl demokratik ideyaları ilə zənginləşdirdi, ana dilində ədəbiyyatın müstəqilliyini, suverenliyini təsdiq etməklə, onu ümumbəşəri ədəbiyyat səviyyəsinə yüksəltdi” [7, s.22]. Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” əsərini “milli maarifçiliyin manifesti” adlandıran akademik Köçərli yazırdı: “Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” əsərini milli maarifçiliyin manifesti adlandırma bilərik. Bu əsərdə milli maarifçiliyin xüsusiyyətləri, özünəməxsus cəhətləri, nailiyyətləri və zəif cəhətləri əks olunmuşdur. “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində Axundovun fikir axtarışları, mərd, döyüşkən, yorulmaz siması, bütöv şəxsiyyət olması ilə yanaşı, xalqı kamilliyə, azadlığa, xoşbəxtliyə çağırışı aydın görünür. O, feodalizmin məhvi zərurətini əsaslandıran milli-demokratik ictimai-siyasi məfkurənin hazırlanmasında, maarifçilik ideyalarının inkişafında fəal

iştirak etmiş, bu sahədə misilsiz xidmət göstərmiş və özü milli maarifçiliyin ideya rəhbəri səviyyəsinə yüksələ bilmişdir” [7, s.24].

Köçərli bütün bunlarla yanaşı, Axundzadənin milli maarifçiliyin, milli şüurun yaranmasında rolundan da söz açmışdır. Akademik iddia edirdi ki, Axundzadənin adı və yaradıcılığı ilə bağlı olan realist ədəbiyyat, materialist fəlsəfənin özü də Azərbaycan xalqının milli oyanışını əks və ifadə etmişdir. F.Köçərliyə görə, ictimai fikrimizin Axundzadənin adı ilə bağlı olan maarifçilik mərhələsi Quzey Azərbaycan xalqının milli oyanış prosesi ilə eyni dövrə təsadüf edir. Belə ki, Axundzadə Quzey Azərbaycanda milli ideyanın təməl prinsiplərinin ilk rüşeymlərinin yaranmasında, azadlıqsevər, açıqfikirli mütəfəkkirlərimizin formalaşmasında, Qərbin mütərəqqi ideyalarının Azərbaycanda yayılmasında mühüm rol oynamışdır [7, s.46-48].

Beləliklə, Köçərli hesab edirdi ki, bütün hallarda öz dövrünün, öz xalqının oğlu olan M.F.Axundzadə Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynamışdır. O, yazırdı: “Dövr, zaman onun fəlsəfi konsepsiyasına, seçdiyi fəlsəfi problemlərə, eyni zamanda, bu problemlərin həlli məsələlərinə öz möhürünü basmışdır. Milli inkişafın o dövrdə elə bir mühüm əhəmiyyətli hadisəsi yoxdur ki, Axundov ona öz münasibətini bildirməmiş olsun, həm də bu fəlsəfə Azərbaycan həyatının “keçid” dövrünün mürəkkəb və ziddiyyətli problemlərini, xalqın sosial-siyasi və mənəvi tələbatlarını əks etdirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, cəmiyyətin əsas inkişaf meylini göstərməyə, bu inkişafa kömək etməyə çalışmışdır. Axundovun fəlsəfi görüşləri, birinci növbədə, xalqın mənlilik şüurunu özündə cəmləşdirmiş, uzunəsrlilik tarixi olan milli fəlsəfə zəminində təşəkkül tapmışdır” [7, s.82-83]. Eyni zamanda, Köçərli Azərbaycan xalqının milli şüurunun təşəkkülündə, milli fəlsəfənin sonrakı inkişafında Axundzadənin misilsiz rol oynadığını, cəmiyyətin mənəvi həyatına güclü təsir göstərdiyini qeyd etmişdir [7, s.85].

Axundzadənin materialist fəlsəfəsini Azərbaycanda XIX əsr ictimai-fəlsəfi fikrinin zirvəsi hesab edən Köçərliyə görə, onun bu fəlsəfəsi Azərbaycan fəlsəfəsi tarixində bütöv bir dövr, mərhələdir. M.F.Axundovun materialist fəlsəfəsindən danışan zaman F.Q.Köçərli dövrün, sosial-siyasi quruluşun tələblərinə də uyğun olaraq, onu ateistlərin ilham mənbəyi, onların rəhbəri kimi göstərmişdir: Köçərli yazırdı: “Axundov belə bir həqiqətlə hesablaşmalı olurdu ki, din və onun mübəlligləri əsrlər boyu istibdad üsuli-idarəsini ilahiləşdirmiş, mövcud quruluşa, feodal qayda-qanunlarına qarşı yönəldilmiş hər bir təşəbbüsü, sağlam fikri amansızcasına boğmuş, insanlara mütilik, köləlik, acizlik şüuru aşılmasında zərərli rol oynamışdır. Din istibdad quruluşunu müdafiə edir və elmə, maarifə, sağlam düşüncəyə ziddir” [7, s.87].

Akademik F.Q.Köçərlinin Azərbaycan xalqının fəlsəfə və ictimai fikir tarixində mühüm yer verib araşdırdığı milli aydınlarımızdan biri də dahi şəxsiyyət, mütəfəkkir **Üzeyir Hacıbəyli** olmuşdur. Akademik “Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri” adlı əsərində yazırdı ki, böyük mütəfəkkirin dünyagörüşünün formalaşmasında 1905-ci il inqilabı və bolşevik mətbuatının meydana gəlməsi mühüm rol oynamışdır. Akademik bütün bunları vurğulamaqla yanaşı, Ü.Hacıbəylinin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə sıx əməkdaşlığını, bu jurnalda onu maraqlandıran və düşündürən məsələlərdən bəhs etmişdir. Köçərliyə görə, Hacıbəyli Azərbaycan kəndindəki sinfi ziddiyyətləri, kəndlilərin həyatının dəhşətli mənzərələrini, onlara edilən iqtisadi və mənəvi əsarətin acı nəticələrini bütün çılpalığı ilə göstərmişdir. F.Q.Köçərliyə görə, Ü.Hacıbəyli marksizmin təsiri altında inqilabi hərəkəta qızgın rəğbət bəsləmiş və özünəməxsus ustalıqla inqilabi ideyaları təbliğ etmək dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir [8, s.8].

Bizcə də, Hacıbəyli 1900-cu illərdə Osmanlı və Qacarlarda baş vermiş məşrutə hərəkatlarına da daha çox sosial-demokratların mövqeyinə yaxın bir yanaşma sərgiləmişdir. Hacıbəyli hesab edirdi ki, bu iki türk-müsəlman ölkəsində baş verən inqilablar nəticəsində istibdadlar məhv ediləcək və bütün insanlar azadlıqlar əldə edəcəklər [4, s.89-90]. Köçərli Hacıbəylinin azadlıq haqqındakı fikirlərə münasibətini aydınlaşdıraraq yazır: “O, zəhmətkeşlərin azadlıq mübarizəsini təbii hüquq qanununa əsasən izah edir və deyirdi ki, insan öz təbiəti etibarilə azad yaranmışdır və azad da yaşamalıdır. Lakin “hakimi-müstəbid dəxi təbiətində hürr və azad yaradılmış olan insanı əbd və qulluq üçün tərbiyə edir... hökuməti-müstəbidənin ümdə əsası ağalıq və qulluqdur”. Hərçənd Hacıbəyov inqilabın iqtisadi əsasını, obyektiv və subyektiv amillərini elmi şəkildə izah edə bilmirdi” [8, s.18].

Köçərli Hacıbəylinin 1905-ci il inqilabına münasibətini və bu inqilaba dərin inam bəsləməsini belə qiymətləndirirdi: “Hacıbəyov xüsusi qeyd edirdi ki, inqilab Azərbaycan xalqı üçün daha böyük

əhəmiyyətə malikdir. İnqilab bizə özümüzü dərk etməyə, “gözümüzün örtüyünü açmağa” və tərəqqi yoluna çıxmağa imkan verir. O, xalqı başa salırdı ki, ümumi tərəqqi yoluna çıxmaq üçün Rusiyanı bürüyən azadlıq hərəkatından istifadə etmək lazımdır. Rusiyanın “əsərin yamanlığını və azadəliyin yaxşılığını” anlayan “millətləri boyunlarına keçmiş zənciri-əsəri” məhv etmək üçün bütün qüvvələrini sərf edirlər. Azərbaycan xalqı bu mübarizədən geridə qalmamalıdır” [8, s.22].

Köçərli yazırdı ki, Hacıbəyov dövləti idarə üsullarına görə üç qismə bölürdü: idareyi-müstəqillə (mütləq monarxiya dövləti), idareyi-məşrutə (konstitusiyalı dövlət) və idareyi-amiyə (demokratik respublika). “İdareyi-müstəqildə camaat üçün qanun və nizam tərtib etmək padşahla vüzəranın əlində olub, camaat bu işə qarışmır. Padşah dəxi külli-ixtiyar sahibidir. Bu cür dövlətlərin məqsədi heç də xalqın rifahı və səadəti, camaat mənafeyini gözləmək deyildir. Əksinə, mütləqiyyət quruluşu şəraitində “camaat həmişə miskin və zəlil bir halda olar. Konstitusiyalı dövlətlərdə isə “ümumi məmləkət üçün qanun qoymaq və nizamlar tərtib etmək camaat və vəkillərdən ibarət olan məclisi-məbusanın həll və müzakirəsi ilə olub, padşah dəxi təsdiq edir. Vəzirlərdən ibarət olan hökumət isə bu qanun və nizamnamələri icra edirlər və özləri də məclisi-məbusan qabağında məsul və cavabdehdir” [8, s.30].

Köçərli tanınmış mütəfəkkirin “Türki-Rusi və Rusi-Türki lüğət” kitabında sosializm, bolşevizm anlayışlarına verdiyi tərifə də diqqət yetirmişdir. Qeyd edək ki, Ü.Hacıbəyli həmin kitabında sosializm anlayışına belə bir izah vermişdir: “Sosializm – siyasi bir əqidədir ki, ona görə dünya malını hamı adamlar arasında bərabərcə bölmək üçün indiki məişət və həyatı-iqtisadiyyəni dəyişdirmək lazımdır. Yəni, bu əqidəyə görə, dünyada dövlətliliyi və kasıblığı aradan götürüb, hamısını iqtisadi cəhətcə bərabər etmək olar” [5, s.50]. Bolşevizm anlayışına gəlincə, Hacıbəyli yazırdı: “Rusiya Sosial-Demokrat Fırqəsi iki qismə bölünür: bunların birinə bolşeviki, o birinə isə menşeviki deyilir. Bolşeviklərin məramı heç bir vaxt hökumət və ya sağ fırqələrlə razılaşmamaq, hökumətin verdiklərinə razı olmamaq və üsyani-müsəlləhə vasitəsilə dövlətin təzi-idarəsini dəyişməkdir” [5, s.19]. Köçərli hesab edir ki, həmin dövrdə Hacıbəylinin belə bir lüğət hazırlaması böyük siyasi əhəmiyyəti kəsb edib. O yazırdı: “Burjua ideoloqları marksizn-leninizmlə əlaqədar dilimizə daxil olan mühüm ictimai-siyasi və fəlsəfi anlayışların mənasını təhrif edib saxtalaşdırmağa çalışdıqları bir zamanda, Ü.Hacıbəyovun tərtib etdiyi lüğətin böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. Lüğət elə tərtib edilmişdir ki, orada oxucu birinci rus inqilabı illərində mətbuatda çox işlədilən bir sıra ictimai-siyasi anlayışların izahını tapa bilərdi” [9, s.40].

Akademik Firudin Köçərli Sovetlər Birliyi dövründə tanınmış ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir **Nəriman Nərimanov**un irsini də dərinlən araşdırmışdır. Köçərli hesab edirdi ki, N.Nərimanovun dünyagörüşünün inkişafı M.F.Axundzadədə olduğu kimi, maarifçilikdən inqilabi demokratizmə qədər yüksəlmiş, ilk dövrlərdə marksizmin nəzəri irsinə mükəmməl yiyələnmişdir. O yazırdı: “Doğrudur, birinci rus inqilabı illərində N.Nərimanov hələ marksizmin nəzəri irsini mükəmməl yiyələnmə bilməmişdi, lakin o, marksizmi ən qabaqcıl nəzəriyyə kimi təqdir edir və göstərirdi ki, Marksı, Engelsi sadəcə olaraq oxumaq kifayət deyildir, marksizmi anlamaq və ona əməl etmək lazımdır” [9, s.38].

Ümumiyyətlə, o, hesab etmişdir ki, “Nərimanov 1917-ci il fevral inqilabına qədər marksizm nəzəriyyəsini bütün dərinliyi ilə mənimsəyə bilməmiş, marksizmin başlıca müddəaları haqqında səthi təsəvvürə malik olmuşdur” [10, s. 75]. Ancaq akademik tərəfindən qeyd edilən belə bir fikirlə razılaşmaq mümkün deyil ki, Nərimanov marksizmin başlıca müddəaları haqqında səthi təsəvvürə malik olduğu üçün, “sinfi mübarizənin elmi marksist anlayışı səviyyəsinə qədər yüksəlməmiş, sinfi mübarizənin antaqonist cəmiyyətlərin əsl hərəkatverici qüvvəsi olduğunu, proletariatin azadlıq rolunu və onun mübarizəsinin proletar diktaturası ilə nəticələncəyini tam aydınlığı ilə dərk edə bilməmişdi” [10, s.74].

Bizcə, əksinə 1917-ci il fevral burjua demokratik inqilabına qədər Nərimanov marksizm-leninizm haqqında kifayət təsəvvürə malik olduğu üçün ondan uzaq durmuş, bir növ özünün də etiraf etdiyi kimi, kommunizmin qurulmasına utopiya kimi baxmışdır. Bu baxımdan, o hesab etmişdir ki, yaxın zamanlarda yalnız burjua demokratik inqilabının gerçəkləşməsi mümkündür və kütləni də yalnız onun mənəvi-ruhani həyatındakı çevrilişə hazırlamaq lazımdır [16, s.210]. Fikrimizcə, uzun müddət Türk-İslam-Şərq və Rus-Qərb-Avropa ikiliyi arasında tərəddüd edən Nərimanovun sonuncunu seçməsində 1917-ci il Rusiya fevral burjua inqilabı və sosial-demokratizmə bəslədiyi ümidlər mühüm rol oynamışdır. Bu mənada o, həmin inqilabın təsiri altında yalnız sosializm quruluşunda milliyyətdən və dinindən asılı

olmayaraq insanların bir-birilə yoldaş olacaqlarına inanmışdır: “Bolşeviklər mənim arzuladığım dünyanın qapısını açma biləcək yeganə hakimiyyəti – xalq hakimiyyətini yenidən yaratmaq ümidilə sinfi mübarizədə qan tökürlər” [16, s.190].

Həmin dövrdə M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və digər mütəfəkkirlərdən, dövlət xadimlərindən fərqli olaraq N.Nərimanov marksist sosial-demokratizmlə rus bolşevizmini vaxtında bir-birindən ayıra bilməmiş, ən vacibi isə rusların sosial-demokratizmi müstəmləkəçiliklə eyniləşdirdiyini çox gec anlamışdır. Halbuki, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və başqa ziyalılar sosial-demokratizmə zaman-zaman rəğbət göstərmələrinə baxmayaraq, rus bolşevizminin əsl mahiyyətinin türkçülüyn (istər ümumi türkçülük, istərsə də Azərbaycan türkçülüynün) mənafeyinə zidd olduğunu vaxtında görmüş və ondan uzaq durmuşlar. Ancaq Nərimanov onlarla müqayisədə çox sonralar başa düşmüşdür ki, istənilən bir ideya (sosial-demokrat, liberalizm, millətçilik) yalnız müəyyən bir sinfin (məsələn, proletariatin) deyil, ümumilikdə millətin xeyrinə işləməli və onun maraqlarına uyğun olmalıdır. Bu isə millətin sinfi maraqlarından daha çox onun kimliyi, dili, mədəniyyəti, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi ilə bağlıdır. Bunlar var olmayan yerdə isə hər hansı millətin sosial-demokratizm, yaxud da başqa bir ideyaya tapınmasının heç bir əhəmiyyəti qalmır [2, s.565].

Akademik F.Q.Köçərlinin milli fəlsəfi fikir tariximiz baxımından əhəmiyyətli olan araşdırmalarından biri də **Ömər Faiq Nemanzadə** ilə bağlıdır. O, ““Molla Nəsrəddin”çi Ömər Faiq” kitabçasında milli mütəfəkkirimizin həyat yoluna, ictimai-siyasi görüşlərinə, əxlaq-etika problemlərinə nəzər yetirmiş, dil, maarif, mədəniyyət və din məsələlərini tədqiq etmişdir.

Ömər Faiqin “Molla Nəsrəddin” jurnallarındakı ictimai-siyasi yazılarını təhlil edən akademik Firudin Köçərli onu sosial-demokratizmə meyil edən, ancaq milli ruhlu mübariz bir “molla nəsrəddinçi” olaraq qələmə vermişdir. Köçərliyə görə, bu anlamda Ö.F.Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı milli maarifçilik fəaliyyəti mühüm yer tutmuşdur: “1905-ci il hadisələrini alqışlayan publisist göstərirdi ki, zamanə xalqın cəhalət və geriliyindən istifadə edib “rəiyyət malına təcavüz edənləri, özgələrin malını halal və haram deməyib qarnına dolduranları kötək zoru ilə qusdurur”. Zamanə intiqam zamanəsidir, məzlumların zalımlardan intiqam alması zamanəsidir. Doğrudur, o, zamanənin bu xüsusiyyətini bəzən “qəzanın” işi adlandırır, lakin qəti şəkildə deyirdi ki, ayaq altında “aciz heyvanlar kimi əzilməmək üçün qeyrət və hərəkətə gəlməyimiz lazımdır, labüddür”. Ö.Faiq belə bir fikirdə idi ki, bizim üçün istifadə və tərəqqi qapısı indilikdə, təbii, top, tufəng və dinamit ilə açılmaz. Onlar “bu halda” bizim heç bir işimizə yaraya bilməzlər. Biz bu gün ancaq hər qüvvətin, hər xahişin, hər fikrin anası və kökü olan maarif və mətbuat olduğunu bilməliyik” [11, s.25-26].

Sovetlər Birliyi dövründə daha çox “mollanəsrəddinçi”, hətta bəzən marksist-leninizm tərəfdarı kimi qələmə verilən Nemanzadə heç vaxt milli-dini dəyərlərdən kənara çıxmamış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını müdafiə etmiş, milli-demokratlarla bir sırada olmuşdur. Onun dünyagörüşünün əsasında yeniləşmək, İslam dininin əsl mahiyyətini dərk etmək və türkün özünə dönüşü dayanmışdır [17, s.27, 104]. Bu baxımdan F.Q.Köçərli də Ömər Faiqin milli ruhunu göstərməyə çalışmışdır: “Ömər Faiq ziyalılara başa salırdı ki, ziyalı millətin bir hissəsidir, ziyalının həyatı millətin həyatı ilə bağlıdır. Ona görə də ziyalı millətin azadlığı yolunda firsəti fəvtə verməməli, milləti oyatmaq, ona insan kimi yaşamaq hüququnu başa salmaq yolunda əlindən gələni etməlidir” [11, s.35].

Ömər Faiqin əxlaq-etika problemlərinə münasibətinə gəlincə, akademik yazırdı ki, burada əsas milli qayə xalqın əxlaqi-mənəvi səviyyəsini yüksəltmək, maarifləndirmək, sonra isə xalqa siyasi hüquqlarını başa salıb öz azadlığı uğrunda mübarizəyə hazırlamaq olmuşdur: “Doğrudur, Ö.Faiq cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisində əxlaq və mənəviyyətin rolunu şişirdirdi, lakin o, tərbiyə məsələlərini xalqın azadlıq mübarizəsi ilə əlaqələndirməyə çalışır və deyirdi ki, əxlaq ictimai mühitin məhsuludur, cəmiyyət dəyişdiyi kimi, əxlaq da dəyişir, insanın əxlaqi keyfiyyətlərini şərait müəyyən edir. Odur ki, Ö.Faiq xalqın maariflənməsi, savad, bilik sahibi olması, elmə, mədəniyyətə yiyələnməsi məsələlərinə böyük əhəmiyyət verir, bunun üçün birinci növbədə qadınların təhsilli, savadlı olması fikrini irəli sürürdü” [11, s.41].

Fikrimizcə, Ömər Faiqin əxlaq-etika məsələlərində ifadə etdiyi fikirləri tamamilə doğru idi. Hər hansı millətin dünyada daima öz varlığını sürdürə bilməsində əsas rol milli-əxlaqi dəyərlərə, milli adət-ənənələrə nə dərəcədə bağlılığı oynayır. Əlbəttə, öncə milli-əxlaqi, daha sonra dini-əxlaqi dəyərləri tənəzzülə uğramış toplumların gələcəyi yoxdur. Şübhəsiz, milli-dini əxlaqi dəyərləri yetərli səviyyədə

ayaq üstə tutmaq üçün də cəmiyyətin azad yaşayıb müstəqil hökumətə sahib olması şərt idi. Ö.Faiq də məhz Azərbaycan türklərinin azadlığa qovuşub milli dəyərlərinə sahib çıxması üçün mücadilə vermişdi. Köçərli yazırdı: “Ö.Faiq cəmiyyətin, xalqın mənəvi əxlaqi yüksəlişini “azadlıq hakimiyyəti” qurulması ilə əlaqəli görürdü. O, içərisində yaşadığı cəmiyyətin, feodal-klerikal dairələrin əxlaqi eybəcərliklərini konkret faktlarla tənqid və ifşa edir və göstərirdi ki, nəcib əxlaqi sifətlərin yaradıcısı zəhmətkeşlərdir, sadə əməkçilərdir” [11, s.43].

Akademikə görə, Ömər Faiqın əxlaqi-etik görüşləri özünün humanist istiqaməti, demokratik məzmunu ilə fərqlənir: “O, insanlıq tərbiyəsi məsələsini qoyur və belə hesab edirdi ki, xalqa xidmət etmək, hər bir vətəndaşın, birinci növbədə ziyalıların vəzifəsi, əxlaqi borcudur, ziyalı yüksək mənəvi əxlaqi sərvətlərin daşıyıcısı olmalı, xalqa xidmət ideali ilə yaşamalıdır. Ziyalı xalqa (camaata) insanlıq hüququnu başa salmalı, bu hüquq uğrunda mübarizə aparmaq, “qorxunc və xəşafətli zülməti” dəf etmək bacarığı aşılamalıdır. Ö.Faiqə görə, insanlıq yüksək və nəcib bir keyfiyyətdir, həqiqətpərəst və ədalətli olmaq deməkdir; insanlıq öz hüququnu bilmək, həyatda ən yüksək məqsəd olan azadlığı mühafizə edib, zalımların təcavüzünə yol verməmək, insan və ədaləti rəhbər tutub yaşamaqdır” [11, s.44].

Akademik F.Q.Köçərli araşdırmalarında tanınmış mütəfəkkir **Cəlil Məmmədquluzadəyə** də mühüm yer ayırmışdır. Onun fikrincə, Cəlil bəy “Molla Nəsrəddin”i sosial-demokratiya səviyyəsinə yüksəldə bilməsə də, onun şüarlarını, ideyalarını hər daim təbliğ etmişdi [9, s.46-72]. 27 aprel işğalından sonra, yəni Azərbaycanda zorla sovet hökuməti bərqərar olduğu dövrdə C.Məmmədquluzadə özü də yazırdı ki, vaxtilə İslam dinini, islamlığı tənqid edib onun aradan qaldırılmasına çalışarkən sosializm inqilabına böyük ümid bəsləmişdir [15, s.36].

Sosializm quruculuğunun aktual problemləri. F.Q.Köçərlinin elmi-fəlsəfi fəaliyyətində sosializm quruculuğunun aktual problemlərinin tədqiqi mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, o, yeni insanın təşəkkülü, zəhmətkeşlərin ateizm, beynəlmiləçilik tərbiyəsi problemlərinə dair bir sıra əsərlər qələmə almışdır: “Leninizm və Azərbaycanda inqilabi demokratik fikrin inkişafı”, “Azərbaycan SSR-də Leninin mədəni inqilab nəzəriyyəsinin həyata keçirilməsi”, “Sov.KP XXIV qurultayı və müasir dövrdə zəhmətkeşlərin ateist tərbiyəsinin vəzifələri”, “Yetkin sosializm və zəhmətkeşlərdə elmi-materialist dünyagörüşün formalaşması”, “Çoxmillətli sovet mədəniyyətinin çiçəklənməsi və burjua konsepsiyalarının tənqidi”, “Elmi ateizm təbliğatı ideoloji işin mühüm istiqamətidir”, “Sov.İKP XXV qurultayı və mənəvi tərbiyənin vəzifələri”, “Mənəvi tərbiyədə sosialist adət və ənənələrinin rolu”, “Elmi-texniki tərəqqi və milli adət və ənənələrin inkişafı”, “Ateizm tərbiyəsi zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsinin tərkib hissəsidir” və b.

Köçərli kommunist tərbiyəsində ən çox mənəvi-əxlaqi tərbiyəyə üstünlük verir və bu tərbiyənin insan həyatında oynadığı rolu çox yüksək dəyərləndirirdi. O yazırdı ki, mənəvi tərbiyə adamlarda şəxsi-əxlaqi (ideyalıq, prinsiplilik, vətənpərvərlik) keyfiyyətlərin, işgüzarlığın (əməksevərlik, təsərrüfatçılıq), xarakterin (mütilik, alçaqlıq, ehtiraslılıq) formalaşmasını nəzərdə tutur: “Mənəvi tərbiyə, birinci növbədə, adamların əxlaqi sərvətləri mənimsəməsi, əxlaq və etika sahəsində biliklərə yiyələnməsi ilə əlaqədardır. Aydın ki, hər bir adam özünü cəmiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə aparması üçün cəmiyyətin əxlaq qaydalarını bilməlidir. Bu, insanın mənəvi azadlığının, deməli, ictimai fəallığının qüdrətli amilidir” [12, s.32-33].

Köçərliyə görə, insan üçün əsas vəzifə əxlaq normalarını bilmək deyil, əxlaqi bilik eyni zamanda adamların inamına, şəxsi əqidəsinə, daxili tələbatına çevrilməli, onların şüuruna, hissəsinə hakim kəsilməlidir. Onun fikrincə, söhbət əxlaq normalarını, yalnız mexaniki, ehkam kimi qəbul etməkdən deyil, onun məzmununu şüurlu olaraq başa düşüb mənimsəməkdən və əməli fəaliyyətdə realizə etməkdən gedir [12, s.33].

Köçərliyə görə, əxlaqi şüurla praktika dialektik vəhdət kəsb edir ki, bu da o deməkdir ki, hər bir adam bir şəxsiyyət kimi məhz əməli fəaliyyət prosesində formalaşır. O yazırdı ki, əməli fəaliyyət prosesində insanlarda yüksək davranış mədəniyyəti yaranır, vicdan, namus, borc və sair əxlaqi hisslər inkişaf edir: “Digər tərəfdən, insan özünün əxlaqi kamilliyini, əxlaqi şüurunu davranışında, əməli fəaliyyətdə təzahür etdirir. Məhz əməli fəaliyyətdə reallaşan, həyata keçirilən əxlaqi bilik qiymətlidir. Biz o adama kamil, yetkin əxlaqi şəxsiyyət deyirik ki, cəmiyyətimizin əxlaq normaları onun dərin şəxsi inamına, daxili tələbatına çevrilir, bütün əməli fəaliyyətini müəyyən edir” [12, s.34].

Əxlaqi saflığı əxlaqi təmizliyi insanın ən gözəl xüsusiyyəti hesab edən Köçərliyə görə, əxlaqi saf olan adam bir qayda olaraq, almaçıq, başıuca, vicdan, ləyaqət hissi yüksək inkişaf etmiş adamdır: “Əxlaqi saf adam adətən vicdanlı olur, vicdan isə şəxsiyyətin ən nəcib keyfiyyətlərinin qaynağıdır, misilsiz əxlaqi sərvətidir. Vicdan hissi insanın düzgün əxlaqi yol seçməsində, öz davranışına əxlaqi qiymət verməsində mühüm rol oynayır. Vicdan insanın cəmiyyətə və başqa adamlara münasibəti üzərində bir növ şəxsi daxili nəzarətçidir” [12, s.34-35].

Onun fikrincə, mənəvi tərbiyə insanlarda fəal həyat mövqeyi formalaşdırmalıdır, çünki şəxsiyyəti ən çox yüksəldən onun həyatda fəal mövqe tutmasıdır, ictimai borca şüurlu münasibət bəsləməsidir. O yazırdı: “Fəal həyat mövqeyi dedikdə, söhbət hər cür fəallıqdan deyil, məhz cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı, insanların rifahının yüksəlməsi, yeni əxlaq normalarının qərarlaşması uğrunda mübarizədə özünü göstərən fəallıqdan gedir. Ayrı-ayrı adamların şəxsi mənafe, mənsəb xatirinə fəallıq göstərməsinin, yaxud özünün şəxsi marağı ilə əlaqədar olan hərəkətinə ictimai məna verməyə çalışmasının bu məqsədlə canfəşanlıq etməsinin fəal həyat mövqeyi prinsipi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Fəal həyat mövqeyi şəxsiyyətin əxlaq yetkinliyinin, ideya inamının ifadəsidir” [12, s.36].

Onun fikrincə, sözlə işin düz gəlməsi, sözün bütövlüyü adamların nəcib sifətidir, etibarlılıq rəmzidir: “Söz (verilən vədə, götürülən öhdəlik) öz-özlüyündə nə qədər yaxşı olub hərətlə söylənsə də, əməli işlə möhkəmləndirilmədikdə nəinki boş söz olaraq qalır, ən başlıcası – cəmiyyətə, şəxsin özünə zərər vurur. Boşboğazlıq, söz verib yerinə yetirməmək öz-özlüyündə əxlaqi eybəcərlikdir... Dövləti, xalqı aldatmaq isə ağır cinayətdir” [12, s.39].

Din və milliyyət problemi və onların “sosialist həlli”. F.Q.Köçərli bir çox çağdaşları kimi, heç bir ciddi argument gətirmədən iddia edirdi ki, din bir-birini əvəz edən bütün istismarçı quruluşların “ədalətli”, “əbədi”, “sarsılmaz” olduğunu elan etmiş, hakim siniflərin əlində zülm silahı olmuşdur [13, s.24]. Ümumiyyətlə, Köçərli dinə, o cümlədən İslama münasibətdə belə bir nəticəyə gəlir ki, din zəhmətkeşləri hər cür zülmə dözməyə, istismarçılara qarşı mübarizə aparmamağa çağırırdı [13, s.40].

Köçərliyə görə, bir ictimai şüur forması kimi, din xarici aləmin, cəmiyyətin maddi həyat şəraitinin insanların başında inikasından başqa bir şey deyildir, sadəcə, din ictimai şüurun digər formalarından fərqli olaraq, xarici aləmin insanların şüurunda fantastik, təhrif olunmuş inikasıdır [13, s.4-5]. Köçərli axirət dünyası, cənnət və cəhənnəm haqqında deyilənləri də uydurma, cəfəngiyat adlandıraraq yazırdı: “Elm sübut etmişdir ki, içərisində yaşadığımız və hiss üzvlərimizlə dərk etdiyimiz maddi dünyadan başqa, ikinci dünya - “o dünya” yoxdur. Maddi aləm Allahın iradəsilə deyil, öz obyektiv, təbii qanunları ilə idarə olunur. Maddi aləm heç kəs tərəfindən heç bir zaman yaradılmamışdır... Onun nə əvvəli, nə də axırı vardır, o, əbədi olaraq mövcuddur” [13, s.8-9]. Ona görə dinin yaranmasının səbəbini ictimai inkişafda, insanların maddi həyat şəraitində axtarmaq lazımdır. Müəllifə görə, ibtidai insan düçar olduğu ağır vəziyyətdən, tez-tez onun həyatını təhlükə qarşısında qoyan hallardan çıxış yolunu, ilahiləşdirdiyi, xəyalında uydurduğu, həqiqətdə isə mövcud olmayan qüvvələrə kor-koranə inam və sitayişdə görürdü. O belə hesab edirdi ki, təbiətdən xaric qüvvələrə yalvarmaqla, qurban verməklə, onların şərəfinə dualar oxumaq, mərasimlər düzəltməklə həmin qüvvələri mərhəmətli, rəhimli və xeyirxah etmək olar. İbtidai insanların bu təsəvvürləri ilk dini, mövhumi təsəvvürlər idi. O yazırdı: “Din həmişə mövcud olmamışdır, o, fitri bir şey deyildir. Din insan cəmiyyətinin inkişafının müəyyən mərhələsində meydana çıxmış tarixi bir hadisədir. O, ictimai inkişafın müəyyən mərhələsində də yox olacaqdır” [13, s.16].

Fəlsəfə tarixçisi M.Ağayevin fikrincə, F.Q.Köçərlinin dinlə bağlı dediklərindən belə nəticə çıxır ki, o, bir-birini əvəz edən bütün istismarçı quruluşların (quldarlıq, feodalizm, kapitalizm) “ədalətli”, “sarsılmaz”, “əbədi” olduğunu elan etmiş, hakim siniflərin əlində sinfi zülm silahı olmuşdur: “Lakin qeyd etməliyik ki, İslam dinində belə bir müddəa, belə bir fikir yoxdur. İslam dini heç bir zaman zülmə, istismara, əsarətə boyun əyməyin tərəfdarı olmamış, əksinə, zülmə, zülmkara, ədalətsizliyə, haqsızlığa qarşı amansız olmağa, öz azadlığı, hüququ uğrunda mübarizə aparmağa üstünlük vermişdir. Firudin müəllim deyir ki, dini məhv etmək üçün onu yaşıdan və qidalandıran quruluşu, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan istismarçı quruluşu məhv etmək, insanın insan tərəfindən hər cür istismarına son qoymaq lazımdır. Amma heç bir tərəqqi, inkişaf, elm və texnika dini aradan qaldıra bilməz. Əksinə, elmin, texnikanın inkişafı, iqtisadi, siyasi dirçəliş Allaha, onun qüdrətinə, hər şeyə qadir olduğuna inamı, etiqadı artırır və möhkəmləndirir” [1, s.98].

Ancaq F.Köçərli sovet dönməndə iddia edirdi ki, din yarandığı gündən insanlar üçün zərərli olmuş, zəhmətkeşlərin həyatında mənfi rol oynamış, insan idrakının, zəkasının, düşüncəsinin, iradəsinin, sevinc və səadətinin qatı düşməni olmuşdur: “Din öyrədir ki, insan hər şeyə qadir olan Allahın qarşısında heç bir şeydir, o, Allahın quludur. İnsan təbiət və cəmiyyət hadisələrinin sirlərini öyrənməyə cəhd etməməlidir. Allahın işlərinə qarışmamalıdır. İnsan öz həyatını yaxşılaşdırmaq üçün Allahdan mərhəmət gözləməlidir. Allahdan mərhəmət gözləmək ideyası isə insanda öz qüvvəsinə inamsızlıq yaradır, onun yaradıcılıq fəaliyyətini buxovlayır” [13, s.25].

Akademikə görə, din insanlara müti qul kimi yaşamağı təbliğ etmiş, həyatdan zövq almağı qadağan etmişdir. Firudin müəllim dinin nə üçün dünyanın dərk edilməsinin əleyhinə çıxdığını belə açıqlayır: “Soruşa bilərsiniz ki, din nə üçün dünyanın dərk edilməsinin əleyhinə çıxır? Bu suala qısaca belə cavab vermək olar: çünki dünyanın dərk edilməsi, yəni təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarının, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin öyrənilməsi dini sarsıdır, dinin mənasız uydurmalarını, Allahın mövcudluğu və hər şeyə qadir olması haqqındakı inamı alt-üst edir. Elmin hər bir nailiyyəti dinə, dini inama ciddi zərbədir” [13, s.26].

Müəllif elm ilə dini qarşılaşdıraraq, onların bir-birlərinə əks olduqlarını söyləyir və deyir ki, müasir elm insan zəkası və onun əməyinin məhsuludur. Traktoru, kombaynı, avtomobili, telefon və teleqrafı, televiziyanı, təyyarəni, kosmik gəmiləri yaradarkən insan dinə deyil, Allaha deyil, daim elmə arxalanmışdır. İnsanın əldə etdiyi bütün elmi nailiyyətlər Allah, din, cənnət və cəhənnəm haqqında təsəvvürləri sarsıdır. Elə buna görə də din elmin qatı düşmənidir [1, s.99].

Köçərliyə görə, təbiətdə heç bir möcüzə yoxdur və olmamışdır, heç kəs heç bir möcüzəni görməmişdir. Səmada ulduzların vəziyyət və hərəkətlərindən asılı olaraq yerdə hadisələrin inkişaf gedişini irəlilədən xəbər verməklə məşğul olan münəccimliyi (astrologiya) ciddi tənqid edən Köçərli İ.V.Miçurinin yaratdığı yeni nəzəriyyəyə əsaslanaraq yazırdı ki, təbiətdə heç bir şey din xadimlərinin dedikləri kimi, Allahın iradəsi ilə baş vermir. Gələcəyi elmi surətdə qabaqcadan görmək dini ehkamlara, fantastik təsəvvürlərə və möcüzələrə kor-koranə etiqada deyil, təbiət və cəmiyyət qanunlarının dərk edilməsinə əsaslanmalıdır. O yazırdı: “Dini qalıqlar müxtəlif şəkillərdə cəmiyyətimizin inkişafına zərər vurur. Məsələn, dini qalıqlar bu və ya digər dərəcədə dindarlarda Allaha itaətkarlıq tərbiyə edir, onların yaradıcı fəallığını zəiflədir, mənəviyyatını yoxsullaşdırır. Dini qalıqlar elmi biliklərin yayılmasına müqavimət göstərir, həyatımızın müxtəlif sahələrində (xüsusilə məişətdə) olan köhnəlikləri müdafiə edir. Dini qalıqlar sovet adamlarının şüurunu zəhərləyir, çox vaxt dövlət və əmək intizamının pozulmasına səbəb olur, irəliyə doğru hərəkətimizi ləngidir və ümumi işimizə zərər vurur” [13, s.40].

Eyni zamanda, akademik yalnız İslamı və din xadimlərini deyil, milli ideyanın daşıyıcıları olan milli mütəfəkkirləri də tənqid edir və sübut etməyə çalışırdı ki, 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əsas ideya marksizm-leninizm olmuşdur [9, s.13]. Bu baxımdan o, mühacirətdə Azərbaycan milli ideyasını təbliğ edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər və başqalarına cavab olaraq yazırdı ki, hazırda da Sovet Azərbaycanında türkçülük və islamçılıq deyil, əsas ideya xətti marksizm-leninizmdir: “Müsavətin lideri M.Ə.Rəsulzadə, ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafını “Türk fikri”, daha doğrusu, pantürkizm və panislamizmlə əlaqələndirir. Guya XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının ictimai azadlıq hərəkatı, “daha ziyadə dini-siyasi fikirlərin təsiri altında idi”. Azərbaycan “milli qurtuluş fikirləri” “Türkiyə və İranda cərəyan edən məşrutəçilik və hüriyyət hərəkatlarının” təsiri altında “canlanırdı”. Beləliklə, “Türk milli şüuru xalqın bütün təbəqələrini bürüyür”. Digər müsavətçi Ə.Cəfəroğlu isə bir sıra məqalələrində XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafını Ziya Göy Alpin türkçülük fikri ilə bağlamağa çalışır. Aydındır ki, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu kimi burjuva ideoloqlarından Azərbaycan ictimai fikrinin obyektiv şərhini gözləmək son dərəcə sadələşmələr olardı. Onların konsepsiyası tarixi faktların təhrifinə əsaslanan millətçilik demagogiyasından başqa bir şey deyildir” [9, s.30].

Xüsusilə, F.Q.Köçərli milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin hazırkı şərtlər daxilində islamın kommunizmə əngəllər törətməsini müsbət dəyərləndirməsinə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı yarım əsrdən artıqdır ki, SSRİ xalqları ailəsində kommunizm quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyir [9, s.32]. Çünki Azərbaycan xalqı öz nicatını islamçılıqda və türkçülükdə deyil, marksizm-leninizmdə tapmışdı. Guya, “panislamizm” və “pantürkizm” mülkədarların, ruhanilərin və

başqa mürtəcə qüvvələrin cərəyanları olduğu halda, marksizm-leninizm Azərbaycan xalqını mütərəqqi qüvvələrinin təlimi olmuşdu [9, s.90].

Əlbəttə, bu düşüncələrində akademik dövrün şərtlərinin, eyni zamanda inandığı sovet ideologiyasının təsiri altında təhriflərə də yol vermiş olurdu. Hər halda milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin irəli sürüb qətiyyətlə müdafiə etdiyi Azərbaycan türkçülüğü, ya da azərbaycançılıq konsepsiyası mütərəqqi bir konsepsiya olub, milli-demokratik ideyalara əsaslanırdı. Şübhəsiz, Rəsulzadənin milli konsepsiyasının əsasında da çağdaş ruhlu türkçülük, islamçılıq, azərbaycançılıq dayanmışdı. Hal-hazırda da Azərbaycan Respublikası həmin konsepsiyanın, yəni azərbaycançılıq ideyasının əsasında yoluna davam etməkdə, onu milli ideologiya səviyyəsinə qədər qaldırmaqdadır.

Nəticə / Conclusion

Ümumilikdə, F.Q.Köçərlinin ictimai-fəlsəfi irsi Sovet ideologiyasına köklənsə də, onun Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin təbliğində, inkişafında yerini və rolunu da qeyd etmək lazımdır. Hər halda akademik Köçərli yaşadığı dövrün şərtləri altında milli-dini dəyərlərə, o cümlədən türkçülüyə və islamçılığa tənqidi yanaşması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təkmilləşməsində müəyyən işlər görmüşdür. Eyni zamanda, onun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərində din və milliyyət problemi, onların həlli yolları mühüm yer tutmuşdur. Digər tərəfdən o, yenə də həmin dövrün şərtləri daxilində Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixinə dair bir sıra əsərlər yazmış, xüsusilə də tanınmış mütəfəkkirlərimizin (M.F.Axundzadə, Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov, Ö.F.Nəmanzadə, H.Hüseynov, C.Məmmədquluzadə və b.) ictimai-fəlsəfi görüşlərini tədqiq etmişdir. Əlbəttə, burada da sovet ideologiyasına uyğun olaraq müəyyən kənara çıxmalara varmasına baxmayaraq, akademik ümumilikdə mütəfəkkirlərimizin elmi-fəlsəfi irsinin araşdırılmasında böyük əmək sərf etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev M.B. Azərbaycanın müasir fəlsəfə tədqiqatçıları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021
2. Ələkbərli F.Q. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2020
3. Firudin Qasım oğlu Köçərli. Biblioqrafiya. Bakı, “Elm”, 1997
4. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005
5. Hacıbəyli Üzeyir. Türki-Rusi və Rusi-Türki lüğət. Bakı, 1907
6. Köçərli F.Q. M.F.Axundovun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri // Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961
7. Köçərli F.Q. M.F.Axundovun dünyagörüşü. Bakı, Elm, 1999
8. Köçərli F.Q. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965
9. Köçərli F.Q. Marksizm-leninizm və Azərbaycanda demokratik ictimai fikir. Bakı, Azərənşər, 1976
10. Köçərli F.Q. Nəriman Nərimanov. Həyatı, fəaliyyəti, dünyagörüşü. Bakı, Azərənşər, Bakı, Azərənşər, 1965
11. Köçərli F.Q. «Molla Nəsrəddin»çi Ömər Faiq. Bakı, Elm, 1996
12. Köçərli F.Q. Yetkin sosializm cəmiyyətində mənəvi tərbiyə məsələləri. Bakı, Azərənşər, 1979
13. Köçərli F.Q. Din və onun mənşəyi. Bakı, Azərənşər, 1964
14. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 4 cildə. IV cild. Bakı, «Öndər», 2004
15. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı, «Öndər», 2004
16. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. 2 cildə, I c., Bakı, Azərənşər, 1977
17. Nəmanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2006
18. Заманова Э. Эстетическая мысль в Азербайджане в XIX – начале XX века. Баку, «Текнур», 2011

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov